

УДК (031) 94 (477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.26>

Борчук С.М.

<https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Лизень Є.В.

<https://orcid.org/0000-0002-3621-5922>

Аналітичний центр балканських досліджень

ЙОСИП БРОЗ ТІТО І ФЕНОМЕН НЕЗАЛЕЖНОГО СОЦІАЛІЗМУ

У статті аналізується феномен незалежного (югославського) соціалізму як специфічної політико-ідеологічної та соціально-економічної моделі розвитку соціалістичної держави у другій половині ХХ ст., сформованої під вирішальним впливом Й. Броз Тіто. Особливу увагу зосереджено на персональному чиннику в процесі відходу Югославії від радянського зразка соціалізму після конфлікту з СРСР у 1948 р. та на виробленні альтернативної моделі, що поєднала елементи марксистської ідеології з принципами децентралізації, самоврядування і зовнішньополітичного нейтралітету.

У дослідженні розкриваються ідейні засади югославського соціалізму, зокрема концепція робітничого самоуправління, федералізація державного устрою та спроби подолання надмірної централізації влади. Проаналізовано зовнішньополітичний вимір незалежного соціалізму, насамперед роль Югославії у формуванні та діяльності Руху неприєднання, що дозволило країні зайняти особливе місце в системі міжнародних відносин періоду холодної війни та маневрувати між двома ідеологічними блоками.

Окремо висвітлюється значення особистого авторитету Й. Броз Тіто як чинника внутрішньої стабільності багатонаціональної федерації, а також межі цієї моделі, зумовлені економічними диспропорціями, зростанням національних суперечностей і надмірною залежністю політичної системи від харизматичного лідера. У статті робиться висновок, що незалежний соціалізм Югославії був не лише альтернативою радянській моделі, а й унікальним історичним експериментом, успіхи й поразки якого значною мірою визначалися поєднанням структурних умов і персонального лідерства.

Після Другої світової війни Югославія опинилася серед держав, де соціалістична влада була встановлена внаслідок внутрішнього партизанського руху, а не прямої військової присутності СРСР. Це з самого початку створювало специфічні умови для взаємин із Москвою. До 1948 р. югославське керівництво формально дотримувалося сталінської моделі, однак уже тоді виявляло прагнення до автономії у внутрішній і зовнішній політиці.

Розрив між Белградом і Москвою у 1948 р. став переломним моментом. Він не лише означав вихід Югославії з-під радянського політичного контролю, а й поставив перед керівництвом країни питання про легітимацію нового курсу. У цих умовах незалежний соціалізм почав формуватися як відповідь на необхідність збереження соціалістичної ідентичності за одночасного відмежування від радянського зразка.

Ключові слова: Йосип Броз Тіто, Югославія, незалежний (титовський) соціалізм, «самоврядного соціалізму», Федеративної Народної Республіки Югославії, Союз комуністів Югославії, Соціалістична Федеративна Республіка Югославія.

Постановка проблеми. Після завершення Другої світової війни соціалістичний світ сформувався переважно за радянською моделлю політичного, економічного та ідеологічного розвитку. Проте югославський досвід, пов'язаний із діяльністю Й. Броза Тіто, став винятковим явищем у

межах біполярної системи міжнародних відносин. Розрив між Югославією та СРСР у 1948 р. започаткував формування альтернативної моделі соціалізму, що отримала назву «незалежний» або «титовський» соціалізм. Цей феномен поєднав елементи соціалістичної ідеології з принципами

державного суверенітету, самоврядування та відносної відкритості до Заходу, що суттєво відрізняло його від ортодоксальної радянської системи.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення ролі Югославії у світовій історії ХХ ст. як прикладу пошуку «третього шляху» між капіталізмом і радянським соціалізмом. Незалежна політика Белграда вплинула не лише на внутрішній розвиток федерації, але й на міжнародні процеси, зокрема на формування Руху неприєднання та трансформацію відносин між державами соціалістичного табору. Водночас залишається дискусійним питання про реальну ефективність югославської моделі: чи була вона життєздатною альтернативою, чи лише тимчасовим компромісом, що тримався на особистому авторитеті Й. Броз Тіто.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика діяльності Й. Броз Тіто та феномену незалежного (титовського) соціалізму посідає важливе місце у сучасній історіографії ХХ ст., охоплюючи широкий спектр політичних, соціально-економічних і міжнародних досліджень. Наукові праці останніх десятиліть демонструють поступовий відхід від ідеологізованих оцінок періоду «холодної війни» до комплексного міждисциплінарного аналізу югославського досвіду. Проблематика діяльності Й. Броз Тіто та югославської моделі незалежного соціалізму активно досліджується у світовій, балканській та частково українській історіографії. Серед українських узагальнюючих праць важливе місце посідає дослідження М. Кріля та З. Барана «Історія Югославії. 1918–1990 рр.» [6], у якому комплексно розглянуто політичний розвиток югославської держави та становлення соціалістичної системи під керівництвом Й. Броз Тіто. Автори висвітлюють специфіку югославського шляху розвитку після розриву із СРСР, що створює необхідний історичний контекст для аналізу феномену незалежного соціалізму. Важливим доповненням до дослідження югославського історичного простору в українській історіографії є праця О. Мустафіна «Чорногорія. Подорож історією» [8], у якій розвиток Чорногорії розглядається у контексті балканських політичних трансформацій ХХ ст. Автор висвітлює особливості функціонування югославської федерації та вплив політики Й. Броз Тіто на інтеграцію багатонаціональної держави, що дозволяє краще зрозуміти практичні аспекти незалежного соціалізму. Важливе місце в зарубіжній історіографії проблеми займає узагальнююча праця Б. Єславич «Історія Балкан ХХ століття» [4], у якій

розвиток соціалістичної Югославії розглядається у ширшому регіональному контексті. Дослідниця аналізує становлення післявоєнних комуністичних режимів, югославсько-радянський конфлікт та специфіку політичної еволюції держав Балкан, що дозволяє простежити формування незалежної моделі соціалізму під керівництвом Й. Броз Тіто. Важливе місце у сучасній світовій історіографії займає праця М.-Я. Каліч «Тіто. Вічний партизан» [5], у якій постать югославського лідера розглядається крізь призму політичної біографії та трансформацій ХХ ст. Авторка аналізує становлення влади Й. Броз Тіто, його роль у партизанському русі та формування специфічної моделі незалежного соціалізму, що виникла після розриву Югославії з СРСР.

Попри досить значну кількість досліджень, залишається недостатньо розкритим комплексний аналіз взаємодії ідеології, економічної моделі самоврядування та особистісного чинника Й. Броз Тіто у функціонуванні незалежного соціалізму, що визначає актуальність подальших наукових студій.

Постановка завдання. Проблема дослідження полягає у з'ясуванні сутності феномену незалежного соціалізму, визначенні його ідеологічних засад, політичних механізмів та соціально-економічних результатів, а також у встановленні ролі особистісного чинника Й. Броз Тіто у формуванні й функціонуванні цієї моделі. Аналіз зазначених аспектів дозволяє глибше зрозуміти специфіку югославського шляху розвитку та його місце в історії європейського соціалізму другої половини ХХ ст.

Метою статті є аналіз феномену незалежного соціалізму Югославії крізь призму політичного лідерства Й. Броз Тіто, а також визначення меж і спадщини цієї моделі в контексті історії холодної війни.

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХХ ст. соціалістичний світ не був монолітним утворенням, попри домінування радянської моделі та біполярну структуру міжнародних відносин. Одним із найбільш показових прикладів альтернативного розвитку соціалістичної держави стала Югославія, яка після 1948 р. обрала самостійний шлях політичного, економічного та зовнішньополітичного розвитку. У центрі цього процесу перебувала постать Й. Броз Тіто, чия роль виходила далеко за межі формального керівництва державою.

Комуністичний уряд Й. Броз Тіто прагнув розв'язати національне питання шляхом проголошення федеративного устрою повоєнної

Югославії. Однак на початковому етапі югославська комуністична держава фактично залишалася унітарною. Лише Конституція 1946 р. юридично закріпила федеративний характер Федеративної Народної Республіки Югославії (далі – ФНРЮ), до складу якої увійшли шість республік: Сербія, Македонія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина, Хорватія та Словенія. В конституції «народної республіки» багато говорилося про потреби народу, робітників і демократичне самоврядування, та насправді в країні була встановлена диктатура однієї партії – Комуністичної [8, с. 165–166]. У межах Сербії було створено дві автономні одиниці: Воеводину – автономний край із багатонаціональним населенням, зокрема значною угорською меншиною, та Косово і Метохію, що отримали статус автономної області. Адміністративні кордони комуністичної Югославії формувалися переважно політичним шляхом і не збігалися з етнічними межами розселення народів. У випадках територіальних суперечок застосовувався ідеологічний аргумент про другорядність кордонів у соціалістичній державі, населення якої становлять «народи-брати». Подальші події засвідчили хибність такого підходу: під час розпаду федерації у 1990–1991 рр. саме чітко визначені адміністративні кордони набули вирішального політичного значення [10, с. 151].

Принаймні до 1950 р. в югославській федерації зберігався пріоритет центральної державної влади у взаєминах між республіками та федеральними органами. Центральний уряд мав широкі повноваження, включно з правом видавати нормативні акти без участі Скупщини, яка виконувала переважно посередницькі функції. Політична система нової держави від самого початку формувалася як однопартійна. Таким чином, у період 1946–1950 рр. міжнаціональні конфлікти практично не проявлялися, оскільки населення було інтегроване в ідеологічну концепцію єдності всіх націй і народів Югославії. [1, с. 89–90].

Керувати державою югославські комуністи взяли у суворій відповідності зі сталінськими настановами. Великі й не тільки великі промислові, торгові та транспортні підприємства були націоналізовані. Усіх, кому належало більше визначеної законом «трудової» норми землі, її позбавляли. Вилучені ділянки спочатку розподіляли між малоземельними селянами, а потім розпочали колективізацію. Місцеві колгоспи називали давньою назвою «задруги», проте населенню Югославії вони одразу не сподобалися і докладно так і не запрацювали. Комуністичне

завзяття, втім, не завадило Й. Броз Тіто та його спілнякам вже у 1948 р. посваритися зі Й. Сталіним. Водночас для обґрунтування своїх позицій у протистоянні з СРСР югославські лідери змушені були вдатися до дій, які мали свідчити про більшу демократичність та народність їхньої влади в порівнянні з радянською моделлю [8, с. 167–168].

З огляду на попередні факти, зазначимо, що другий етап розвитку югославської федерації розпочався після розриву відносин із СРСР у 1948 р. та переходу до тітовського курсу побудови «самоврядного соціалізму». Його сутність полягала у впровадженні концепції «трьох Д» – децентралізації, дебюрократизації та демократизації – а також у запровадженні ринкових механізмів господарювання під державним контролем і поступовому формуванні ідеологічного та політичного плюралізму [1, с. 90].

Отже, очевидно, можна говорити про те, що конфлікт ФНРЮ з Радянським Союзом спонукав югославське керівництво переглянути основні напрямки внутрішньої політики. Не відмовляючись від цілей «соціалістичного будівництва» і принципу державної власності на засоби виробництва, воно розпочало пошук власного шляху розвитку. З концепцією «самоврядного соціалізму» виступили лідери Комуністичної партії Югославії (далі – КПЮ) Й. Тіто та Е. Кардель. Уперше населення країни довідалось про неї з доповіді Й. Броз Тіто, виголошеній 26 червня 1950 р. в Народній скупщині ФНРЮ у зв'язку зі схваленням «Основного закону про управління трудовими колективами державними підприємствами та економічними асоціаціями» [6, с. 51], котрий один із авторитетних дослідників назвав «найважливішим югославським законодавчим актом, прийнятим у повоєнні роки» [15, р. 57–58]

Атакувавши найслабші ланки радянської системи – її надмірну централізованість та зверхність у відносинах з партнерами – югославські ідеологи на чолі з Й. Тіто висунули власні принципи. Оскільки йшлося про взаємини з іншими націями, було проголошено постулат множинності шляхів до соціалізму. При цьому вказувалося, що оскільки кожна зі східноєвропейських країн мала різні початкові умови розвитку, то логічно очікувати, що кожна відповідно до місцевих потреб розвиватиме власні інституції та накреслюватиме відмінні стратегії досягнення спільної соціалістичної мети. Таким чином, югослави критикували всю сталінську модель економічного та політичного розвитку [9, с. 183].

Югославські теоретики також пропонували альтернативні шляхи організації державного життя. Оскільки раніше вони критикували централізацію та бюрократизацію радянської системи, то самі, за логікою цієї критики, повернули в бік децентралізації та повнішої передачі влади в руки «народу». Втілення цих принципів у життя найперше позначилося на реорганізації урядових та партійних органів, проте також і на економічному житті країни. Ґрунтуючись на принципі «робітничого самоуправління», нова система теоретично позбавляла державу права власності на засоби виробництва і передавала контроль над ними до рук робітників, у так звану «соціальну власність». Тепер робітники здійснювали нагляд за процесом управління окремими підприємствами. Виробники контролювали якість своїх виробів [4, с. 483].

Особливістю цієї економічної системи було те, що в державі фактично відсутнє директивне централізоване планування та безпосереднє управління господарством з боку центральної влади. Упродовж 1951–1957 рр. центральні органи ФНРЮ ухвалювали лише так звані «суспільні плани», які визначали загальні напрями економічного розвитку країни, обсяги й пріоритети капіталовкладень у різні галузі економіки, а також основні засади зовнішньоторговельної політики. Водночас більшість економічних показників формувалася безпосередньо на рівні підприємств, що отримали широкі повноваження у здійсненні господарської діяльності. Це передбачало значний ступінь самостійності виробничих колективів, включно з можливістю конкуренції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках [6, с. 51].

«Новий економічний курс», проголошений Й. Броз Тіто у 1956 р., мав наочно продемонструвати покращення життя пересічних громадян. Державні кошти та отримані іноземні кредити тепер спрямовувалися переважно на будівництво житла, виробництво споживчих товарів, створення сучасної системи охорони здоров'я, розвиток туризму [8, с. 170–171]. Форсована державою індустріалізація, посилена глобальним післявоєнним бумом, подарувала мешканцям Югославії таке економічне диво, якого вони ще ніколи не бачили і не переживали. Ті, хто народився після війни, росли в умовах, про які їхнім батькам та прабабкам годі було й мріяти: йдеться про можливість отримання освіти, про гарантовані робочі місця та про дохід, що дозволяв переважній більшості людей споживати більше, ніж необхідно для життя. У 1961 р. обсяг промислового виробництва перевищував у чотири з половиною рази

відповідні показники, зафіксовані перед початком Другої світової війни. А оскільки показники реального доходу в період з 1950–1965 рр. виростили приблизно на вісімдесят відсотків, то приватні домогосподарства могли собі дозволити значно більше побутових товарів, як-от електроплити, холодильники, телефони, електробритви, телевізори, радіоприймачі, ба навіть невеликі легкові автомобілі фірми «Застава» (Zastava) – скорочена назва «Фічо». Відставання за рівнем заможності населення порівняно з країнами Західної Європи постійно зменшувалося [5, с. 229].

Можемо констатувати, що ключовим елементом югославської альтернативи став самоврядний соціалізм, офіційно запроваджений на початку 1950-х рр. Його сутність полягала в передачі частини управлінських функцій безпосередньо трудовим колективам підприємств, що мало зменшити роль централізованого державного апарату та бюрократії. На відміну від радянської командно-адміністративної системи, югославська модель передбачала: ширшу економічну автономію підприємств; децентралізацію фінансових потоків; федеративний принцип розподілу повноважень між республіками.

Разом із тим самоврядування мало обмежений характер і не скасовувало провідної ролі партії. Незважаючи на декларації, політичний плюралізм залишався відсутнім, а ключові рішення ухвалювалися на найвищому рівні [11, с. 163].

Підсумовуючи вищезгадані події, наголосимо, що незалежний соціалізм у виконанні Й. Тіто спирався на кілька ключових принципів: самоврядний соціалізм (робітниче самоуправління на підприємствах); децентралізація влади та ширші повноваження республік; ідеологічний плюралізм у межах соціалізму, без жорсткого копіювання радянських зразків; відкритість до Заходу в економічній та культурній сферах.

На початку 1950-х рр. у країні було сформовано систему місцевого самоврядування. Зокрема, у 1952 р. ухвалено закон про народні комітети, які виступали органами державної влади на рівні обшин, районів і міст. Структурно ці органи склалися з двох палат – Народного віча та Віча виробників, що відображало прагнення поєднати територіальне представництво з принципами виробничого самоврядування. Водночас югославське керівництво відмовилося від політики колективізації сільського господарства, започаткованої у 1949 р. Держава переорієнтувала аграрну політику на підтримку одноосібних селянських господарств і розвиток постачально-збутових

кооперативів. Унаслідок цього вже станом на 1953 р. переважна більшість так званих «селянських трудових кооперативів» була ліквідована [6, с. 51].

Слід зазначити, що з часом КПЮ офіційно відмовилася від претензій на всебічне керівництво суспільством, зберігши за собою переважно ідеологічні функції. У зв'язку з цим партію було перейменовано на Союз комуністів Югославії (СКЮ), що відображало трансформацію її ролі в політичній системі держави. У січні 1953 р. було ухвалено конституційний закон про основи суспільного і політичного устрою ФНРЮ, який закріпив нову модель організації влади. Найвищим органом державної влади проголошувалася двопалатна Союзна скупщина, до складу якої входили Союзне віче та Віче виробників. Союзне віче здійснювало розгляд і вирішення основних політичних питань. Його очолював президент федерації – посада, що впроваджувалася вперше і передбачала обрання строком на чотири роки. Першим президентом став Й. Броз Тіто. Водночас Віче виробників було відповідальним за розгляд і вирішення господарсько-економічних питань. [6, с. 52]. Ці та інші трансформації отримали правове закріплення у Конституції 1963 р., яка також зафіксувала нову назву держави – Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (далі – СФРЮ).

Відповідно до положень нової конституції національні меншини, зокрема боснійські мусульмани, отримали статус народностей, а Косово було надано статус автономного краю. У межах конституційної реформи поступово звужувалися повноваження федерального центру та водночас розширювалися компетенції союзних республік і автономних утворень. Передбачалося, що децентралізація державного управління сприятиме зниженню міжнаціональної напруженості та запобігатиме конфліктам [3, с. 371].

Але чим відкритішою ставала Югославія для світу, тим більшим ставало невдоволення її мешканців всевладдям Комуністичної партії. Ожили національні рухи [8, с. 172]. Уже в 1968 році в Косово відбулися масові демонстрації, учасники яких вимагали ширших можливостей для розвитку національної культури та економічної підтримки регіону. Ще більш масштабні виступи відбулися у 1970–1971 рр. у Хорватії, увійшовши в історію під назвою «хорватська весна». Серед ключових вимог хорватського руху поступово сформувалася ідея виходу Хорватії зі складу СФРЮ. Й. Броз Тіто досить швидко придушив ці виступи: хорватських політичних лідерів було усунуто з посад,

а в партійних структурах проведено масштабні кадрові чистки [1, с. 90].

Особливе місце в незалежному соціалізмі посідала зовнішня політика. Югославія обрала курс на балансування між двома блоками, уникаючи формального приєднання як до НАТО, так і до Варшавського договору. Така позиція дозволила країні отримувати економічну допомогу та кредити як із Заходу, так і з соціалістичних держав.

Важливою складовою цього курсу стала участь Югославії у формуванні Руху неприєднання. Тіто виступив одним із ключових ідеологів концепції політичної незалежності держав «третього світу», що значно підвищило міжнародний авторитет Югославії та її лідера. У цьому контексті незалежний соціалізм набував не лише внутрішнього, а й глобального виміру. Феномен незалежного соціалізму був значною мірою персоналізованим. Авторитет Й. Броз Тіто ґрунтувався на його ролі у партизанському русі, перемозі у війні та здатності відстояти незалежність країни в конфлікті зі Й. Сталінім. Він виступав не лише як керівник партії й держави, а й як символ єдності багатонаціональної федерації. Персональне лідерство дозволяло: стримувати міжнаціональні конфлікти; балансувати інтереси республіканських еліт; забезпечувати відносну стабільність політичної системи. Водночас надмірна залежність від особистого авторитету лідера створювала структурну вразливість системи [12, с. 157].

Після загострення ситуації в Сербії та Хорватії Й. Броз Тіто вирішив вчергове реформувати державний устрій Югославії. Таким чином, заключний етап розвитку СФРЮ розпочався у 1974 р. з ухваленням нової Конституції, відповідно до якої союзні республіки та автономні краї отримали значно ширші повноваження, а також реальну політичну й економічну самостійність. Фактично югославська федерація набула рис конфедеративної моделі державного устрою [2, с. 371].

У цей період значна увага приділялася забезпеченню прав національних меншин. У країні функціонувала широка мережа шкіл із викладанням албанською, угорською, турецькою, румунською, болгарською, італійською, словацькою та іншими мовами. В університетах діяли спеціалізовані відділення, де навчання здійснювалося мовами національних меншин. У Приштині – адміністративному центрі Косова – було засновано університет. Керівництво СФРЮ часто підкреслювало багатонаціональний характер держави, характеризуючи її як країну шести республік, п'яти народів, чотирьох мов, трьох релігій, двох алфавітів і однієї

правлячої партії. Передбачалося, що така модель унеможливить прояви республіканського націоналізму, однак на практиці відбулося протилежне [7, с. 132].

Загалом економічна реформа мала суперечливий характер. З одного боку, вона сприяла відносно тривалому економічному піднесенню, яке особливо помітно проявилось наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. Найдинамічніше розвивалися хімічна, нафтова, електротехнічна та металургійна промисловість, а також сільське господарство. Це, своєю чергою, позитивно вплинуло на ринок праці, сприяючи зростанню рівня зайнятості населення та скороченню безробіття [6, с. 54]. Проте, з часом у федерації поступово накопичувалися серйозні економічні проблеми: скорочення промислового виробництва, зниження зовнішньої платоспроможності, зростання споживання, інфляції, цін і безробіття. Посилювалися соціальні відмінності та диспропорції в економічному розвитку окремих республік, що проявлялося, зокрема, у різному рівні цін на продукцію та комунальні послуги. За рівнем економічного розвитку регіони Югославії умовно поділялися на кілька груп: Словенія і Хорватія належали до розвинених; Воєводина – до середньорозвинених; Сербія (без автономних країв) – до малорозвинених; Боснія і Герцеговина, Македонія та Чорногорія – до слабкорозвинених; Косово – до найбільш економічно відсталих регіонів [13, с. 715].

До середини 1980-х рр., за оцінками експертів, Югославія фактично перестала функціонувати як єдиний народногосподарський комплекс: близько двох третин продукції, виробленої в республіках і краях, не виходило за межі їхніх адміністративних кордонів, а в окремих регіонах навіть спостерігалися бойкоти товарів із так званих «недружніх» республік.

Ситуацію ускладнював і міжконфесійний фактор, оскільки етнічна ідентичність населення значною мірою визначалася релігійною належністю. Водночас за життя Й. Броза Тіто створена ним політична система зберігала відносну стабільність, а соціальний мир підтримувався завдяки культурі його особи та значним іноземним кредитам [1, с. 90–91].

Й. Броз Тіто ж вважав зовнішню загрозу більшою за внутрішню. І підстави для занепокоєння в нього були. У 1974 р. у м. Києві за сприяння радянського керівництва була проведена нарада «Ініціативного комітету за відродження КПЮ». За тиждень у м. Бар (Чорногорія) в приватному будинку відбувся нелегальний з'їзд «нової КПЮ»,

але в той же день усіх його делегатів затримали працівники югославських спецслужб. Республіканська влада, як могла, дистанціювалася від опозиціонерів, хоча б тому, що намагалася використати легальні можливості для самоствердження [8, с. 173].

Серце Й. Броз Тіто перестало битися у неділю, 4 травня 1980 р., незадовго до його 88-го дня народження. Список міжнародних співчуваючих підкреслював величезний авторитет Й. Тіто. 209 делегацій з 128 країн віддали останню шану, в тому числі чотири королі та шість принців, 31 президент, 22 прем'єр-міністри і 47 міністрів закордонних справ. Зі смертю Й. Тіто, як сказав король Йорданії Хусейн, добігла кінця післявоєнна доба [5, с. 315].

У 1970-их рр. Югославія вступила в те, що німецьке посольство в Белграді назвало «епохою після Тіто з Тіто» [5, с. 306]. Багаторічний югославський лідер залишив після себе систему колективного керівництва державою. Але представники республік, які тимчасово – один за одним – ставали на чолі федеративної Югославії, більше дбали про інтереси своїх батьківщин. Економічну кризу, що незабаром охопила СФРЮ, поглибили величезні борги, накопичені перед іноземними кредиторами [8, с. 176].

Світ загалом змінювався. Перехід до інформаційно-комунікаційного суспільства був неминучим. В умовах міжнародної конкуренції економіка Югославії залишалася недофінансованою, відсталою та забюрократизованою. Світова рецесія, спричинена нафтовою кризою 1973 р., ускладнила положення. Результатом її стало зниження темпів зростання, безробіття, збільшення державного боргу та інфляція. Щоб пом'якшити наслідки економічної кризи, комуністичний режим сховався за державними інвестиціями та підвищенням заробітної плати. Він брав все нові й нові кредити на підтримку та реструктуризацію боргів. Парадоксально, але реальний дохід і масове споживання в ці роки зросли до найвищого рівня. Тільки це сталося не завдяки власній економічній потужі країни, а через надмірні міжнародні запозичення. У 1980 р. Югославія мала рекордний борг у майже 20 мільярдів доларів США, що відповідало приблизно 27 % її внутрішнього валового продукту. Оскільки кредитори, насамперед США, після нафтової кризи різко підвищили відсоткові ставки, уряд постійно друкував нові гроші для обслуговування кредитів, а інфляція зростала [5, с. 307–308].

У ході цього процесу, який тривав понад три десятиліття, змінювалась і роль Й. Броз Тіто.

Диктатор революційної доби трансформувався у «м'якого» автократа, який наприкінці свого життя перебрав на себе роль посередника й арбітра між конфліктуючими республіканськими лідерами та зацікавленими групами. Утім, Югославія не стала демократичною у західному розумінні. Щоразу, коли соціалістичний лад, автократія комуністів або держава Югославія опинялися в небезпеці, в хід йшла цензура, заборони на професійну діяльність, політичні судові процеси та ліквідація спецслужбами ворогів режиму за кордоном. Тож треба визнати, що «демократичний соціалізм» Й. Броз Тіто до останнього містив у собі репресивний осад. Проте, водночас, незважаючи на всю критику, Й. Броз Тіто залишається кумиром багатьох людей навіть через чотири десятиліття після смерті. Він перебуває у центрі історичної пам'яті, через яку люди висловлюють свою скорботу й ностальгію з приводу втрати батьківщини і (романтизованого) минулого [14, р. 283–284].

Вищезгадані факти засвідчують, що система «самоврядного соціалізму», створена в Югославії Й. Броз Тіто та його прибічниками, з усіма її відмінностями від систем, що існували в державах Центральної та Південно-Східної Європи, фактично багато в чому збігалася зі сталінською моделлю соціалізму. Її характерними рисами були монополія СКЮ на владу, адміністративно-командна система управління, панування суспільної власності на засоби виробництва.

Попри відносні успіхи, югославська модель мала суттєві внутрішні суперечності. Економічні диспропорції між республіками, зростання зовнішнього боргу та посилення націоналізму поступово підривали стабільність федерації. Після смерті Й. Броз Тіто у 1980 р. відсутність харизматичного арбітра призвела до загострення конфліктів, які система виявилася неспроможною врегулювати.

Висновки. Отже, Й. Броз Тіто створив унікальний варіант соціалізму, який поєднував ідеологічну автономію, міжнародний прагматизм і персоналізовану владу. Феномен незалежного соціалізму став важливим прикладом альтернативного розвитку соціалістичних держав у другій половині ХХ ст. та показав, наскільки вирішальним може бути особистісний чинник у політичній історії. Таким чином, незалежний соціалізм виявився ефективним лише за умов персоналізованого управління, але не створив сталих інституційних механізмів довготривалої стабільності. Й. Броз Тіто, хоч і був абсолютним диктатором, допускав певний рівень свободи слова та існування дрібних та середніх приватних підприємств. В останні роки свого правління він активно брав західні кредити та використовував не надто ефективно, що лягло тяжким тягарем на його наступників.

Досвід Югославії демонструє, що альтернативні моделі соціалізму могли існувати поза радянським контролем, однак їхня стабільність значною мірою залежала від поєднання структурних реформ і персоналізованого лідерства.

Список літератури:

1. Балканська субрегіональна підсистема міжнародних відносин: історико-політичний вимір / укладач: О. П. Іваницька. ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 156 с.
2. Вандич П. Ціна свободи: історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення. К. : Критика, 2004. 463 с.
3. Еплблом Е. залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944–1956. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2017. 623 с.
4. Славич Б. Історія Балкан ХХ століття. К. : Видавництво «Свенас», 2004. Т. II. 600 с.
5. Каліч М.-Я. Тіто. Вічний партизан. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2023. 360 с.
6. Кріль М., Баран З. Історія Югославії. 1918–1990 рр. Львів, 1997. 92 с.
7. Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі. Київ: ППІЕНД, 2015. 403 с.
8. Мустафін О. Чорногорія. Подорож історією. К.: Сілаєва О. В., 2020. 184 с.
9. Постоловський Р., Пугач Є., Страшнюк Є. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи (1944–1953): Хрестоматія для студентів історичного факультету вищих навчальних закладів. Харків : Бізнес Інформ, 2000. 472 с.
10. Ротшильд Дж., Вінгфілд Н. Повернення до різноманітності: політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни. К. : Видавництво «Мегатайп», 2004. 384 с.
11. Страшнюк С., Пугач Є. Політичні кризи та антитоталітарні рухи в країнах Східної Європи (50–80-ті роки ХХ ст.). Харків : Бізнес Інформ, 1998. 391 с.
12. Чорногор Я. «Феномен Югославії: від виникнення до розпаду». Київ : Видавець Олег Філюк, 2015. 304 с.

13. Яровий В. І. Новітня історія Центрально-європейських та Балканських країн : Підручник для вищих навч. закл. Київ : Генеза, 2005. 816 с.

14. Banac I. With Stalin against Tito: Cominformist splits in Yugoslav Communism. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1988. 294 p.

15. Rusinow D. The Yugoslav Experiment, 1948–1974. Berkeley: University of California Press, 1977. 410 p.

Borchuk S.M., Lyzen Ye.V. JOSIP BROZ TITO I PHENOMENON OF INDEPENDENT SOCIALISM

The article analyzes the phenomenon of independent (Yugoslav) socialism as a specific political-ideological and socio-economic model of the development of a socialist state in the second half of the 20th century, formed under the decisive influence of J. Broz Tito. Special attention is focused on the personal factor in the process of Yugoslavia's departure from the Soviet model of socialism after the conflict with the USSR in 1948, and on the development of an alternative model that combined elements of Marxist ideology with the principles of decentralization, self-government and foreign policy neutrality.

The research uncovers the ideological foundations of Yugoslav socialism, in particular the concept of worker self-government, the federalization of the state system, and attempts to overcome excessive centralization of power. The foreign policy dimension of independent socialism was analyzed, primarily the role of Yugoslavia in the formation and operation of the Non-Aligned Movement, which allowed the country to occupy a special place in the system of international relations during the Cold War period and to maneuver between two ideological blocs.

The importance of the personal authority of Y. Broz Tito as a factor in the internal stability of a multinational federation is highlighted separately, as well as the limits of this model, caused by economic disproportions, the growth of national contradictions and the excessive dependence of the political system on the charismatic leader. The article concludes that the independent socialism of Yugoslavia was not only an alternative to the Soviet model, but a unique historical experiment whose successes and failures were largely determined by a combination of structural minds and personal leadership.

After the Second World War, Yugoslavia found itself in the midst of a state where a socialist government was established as a result of an internal partisan movement, and not a direct military presence of the USSR. This from the very beginning created specific minds for interaction with Moscow. Until 1948, the Yugoslav leadership formally adhered to the Stalinist model, but even then it showed a desire for autonomy in domestic and foreign policy.

The rift between Belgrade and Moscow in 1948 became a turning point. He not only signified the exit of Yugoslavia from Soviet political control, but also put before the country's leadership the question of the legitimacy of the new course. In these conditions, independent socialism began to form as a response to the need to preserve socialist identity for the simultaneous separation from the Soviet model.

Keywords: Josip Broz Tito, Yugoslavia, independent (titovian) socialism, «self-governing socialism», Federativnoi Narodnoi Respublika Yugoslavia, Soyuz communists Yugoslavia, Socialist Federative Republic of Yugoslavia.

Дата першого надходження статті до видання: 20.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026